

↳ A konferencia munkálatai három munkacsoportban folytak: az első a vallás-közi párbeszédre irányuló ajánlásokkal és meglátásokkal foglalkozott; a második tárgya: vallási központok látogatásával a résztvevőket bevezetni a különböző vallások hagyományába és spirituális gyakorlataiba. Egyházunk képviselői ezt a munkacsoportot választották; a harmadik a megértés és együttműködés vallásos forrásainak a kutatását végezte.

A konferencia záróünnepélye augusztus 22-én volt. A gyűlés eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

Szorgalmaznunk kell a spirituális gyakorlatok elmélyítését, az élet tisztelete iránti szellem elismerését, mely feltétlenül szükséges a különböző vallási közösségek békéjéhez és összhangjához. Egyben a szolgálat és szolidaritás cselekedetei által kötelezzük el magunkat a béke és a megértés munkálására.

Mély benyomást tett a konferencia résztvevőinek közös fogadalma és elkötelezése: „Elkötelezzük magunkat egy békés világ építésére, a jobb megértés, könyörületes cselekedetek és az élet iránti tisztelet munkálásával. Mi vallásos emberek nem félünk, mi győzni fogunk. Kéz a kézben fogunk járni; békében fogunk élni”.

A konferencián 28 országból mintegy 600 személy vett részt; egyházunkat dr. Erdő János és dr. Szabó Árpád képviselték.

Egyházunk részvétele az IARF 28. kongresszusán és a Sarva Dharma Sammelana konferenciáján hasznosnak és eredményesnek bizonyult. A munkautlések és vitacsoportok keretében alkalmunk volt egyházunk helyzetét és jövőt illető feladatait ismertetni. Az érdeklődők kérdéseire eligazító felvilágosítást adhattunk és egyházunknak sok új barátot és támogatót szerezhettünk.

A kongresszus munkálatai és megnyilatkozásai arra mutatnak, hogy az IARF a keleti tagcsoportok felé orientálódik és a szabadelvű keresztény tagcsoportok befolyása szűkebb körre korlátozódik. Kívánatosnak látszik a szabadelvű keresztény tagcsoportok hatékonyabb együttműködése az IARF szervezetén belül.

Dr. Gaal György

KELEMEN LAJOS SZÁRMAZÁSA ÉS DIÁKÉVEI

Ha valaki is kiérdemli az első világháborút követő félszázadból az Erdély történése címet, az Kelemen Lajos. Alig volt esemény Erdély, de különösen Kolozsvár és Marosvásárhely múltjában, amelyről ne tudott volna adatokkal szolgálni, vagy legalább egy anekdotát fölemlíteni. Aligha volt olyan kastély vagy kúria, amelynek építkezéséről, öröklési rendjéről ne ismert volna néhány dokumentumot. És nem is számíthatott rangos családnak az, amelyiknek őseit, leszármazását ne ismerte volna.

Mert Kelemen Lajos a történettudomány mindenese volt. A maga korában senki sem értett jobban az okiratokhoz, olvashatatlanak tűnő magyar és latin szövegek megfejtéséhez, értelmezéséhez. Jóformán egész életét a levéltárban töltötte. Ott talált rá legtöbb témájára. Rövid könyvtárosi alkalmaztatása idején a könyv- és könyvtártörténet elismert szakemberévé is vált. A felkutatott írásos adatok és a helyszínen megismert műemlékek összetevő — újszerű — vizsgálata tette művészettörténésszé. A terepmunka ébresztette fel érdeklődését a népművészet múltja iránt is. Az állandó érdeklődés kielégítésére a századelőn a családtörténetet művelte. Egyes adatközlései az irodalomtörténet, mások a nyelvtörténet pásmájában

hoztak újat. Nem jutott el egyik ágban sem a nagyobb összegezéshez. Pedig ő lett volna a legilletékesebb, hogy megírja Erdély művelődéstörténetének néhány fejezetét.

Ebben azonban megakadályozta túlzott igényessége és legendás szolgálatkészsége. Csak arról mert írni, amiről biztos adatai voltak, s lesújtóan szólt mindig azokról, akik bizonytalan forrásokra építve átvett adatokkal dobáloznak, vagy a „tudatlanság vakmerőségével” összegeznek. Ugyanakkor kutatásaival mindenkinek rendelkezésére állt: akár ősei iránt érdeklődött, tudományos dolgozatához adatokat kért, vagy éppen regénytéma után kutatott az illető. Sokszor többlapos válaszleveleit postázta személyesen. Még ennél is több idejét rabolták el legendás városnéző körútjai. Ha felkérték, naponta akár háromszor is, esőben, hóban vezette a kisebb-nagyobb csoportokat Kolozsvár műemlékei között. Mindegyiknek ismerte a történetét, s ezt olyan szívesen, anekdotákkal fűszerezve mondta el, hogy a hallgató szemtanúvá lépett elő. Élete vége felé már Kelemen Lajos is a város egyik nevezetessége lett.

A maga módján mindent elkövetett, hogy hasson a közönségre. A városvezetések, a gyakran napilapokban, felekezeti közlönyökben megjelent írásai mind a műemlékek értékére figyelmeztettek, megőrzésük, ápolásuk szükségességét tudatosították. A megőrzésben, gyűjtésben maga járt élen: az Erdélyi Múzeum-Egyesület történelmi levéltárát ő gazdagította milliós nagyságrendűvé. Sorra járta Erdély főúri családjait meggyőzve őket, hogy vidéki kastélyaik — sokszor pusztuló állagú — levéltárait helyezték letétbe a múzeumhoz. Ezek nagy része vidéken a két világégés során biztosan elenyészett volna. Utóbb már köznemesi családok is bizalommal adták be okiratkötegeiket. És Kelemen Lajos valamennyit átnézte, gondoskodott állagmegőrzésükről, idejéhez mérten rendezte is őket. S ha kutató, érdeklődő jött, minden katalógus nélkül ki tudta keresni a szükséges köteget, s pontosan tudta, melyik gyűjtemény miatt érdekes, értékes.

Meg is írta róla Tavaszy Sándor: „A Múzeum-alapító Mikó Imre lelke él benne” (Erdélyi Múzeum 1947.1-4). A nagy alapító óta senki sem tett többet az Erdélyi Múzeum-Egyesületért, mint ő. Tíz éven át titkára is volt, vándorgyűléseket szervezett, s megírta félszázados történetét. Talán csak unitárius egyházához ragaszkodott még ennyire. A múltjára vonatkozó adatok egész sorát tette közkinccsé, s bár ő maga diákvelei alatt nem koptatta a nagymúltú kollégium padjait, tizenegy évi ottani tanárkodása idején elmélyülhetett felekezete szellemi világában. Élete alkonyán a főgondnoki tisztséggel ismerték el szolgálatait.

Kelemen Lajos intézmény-alapítónak tekinthető. A múzeumi levéltárban egyetlen alkalmazottként legalább három-négy munkakört is betöltött. Az állaggyarapítástól a kiszolgáláson keresztül a feldolgozásig minden rá hárult a kisebbségi lét mostoha viszonyai között. S valójában ama huszonkét év alatt ő volt Erdély szolgálatos, ha nem is egyetlen történésze. Mert a többiek rendszerint tanárkodtak, s kevés szabadidejükben csak egy-két témakör kutatására volt lehetőségük. Kelemen Lajos sokoldalú jártasságával egy kutatóintézetet helyettesített. Későbbi kifejezést használva őt tekinthetjük az „egyszemélyes intézmények” prototípusának. Ha nem is került ki túl sok dolgozat ebből az intézetből, a tanítványok száma és rangja hitelesíti működését. A két világháború között, de még a 40-es években induló múltkutatóink is Kelemen Lajostól tanulták a dokumentumok vallasásának módszertanát, a levéltár becsületét, a kutatás szenvedélyét. Így vált iskolateremtővé. A nyelvtörténész Szabó T. Attila, a művelődéstörténész Jakó Zsigmond, a művészettörténész B. Nagy Margit a maguk egyszemélyes intézményeikben alkottak maradandó életművet mindig elismerve a Kelemen Lajos-i indíttatást.

Egy vonatkozásban azonban nem lehetett követni Kelemen Lajost: ez a módszere volt. Nem vezetett kartotékot, dossziékat is csak ritkán állított össze egy-egy témakörben. Ő mindent az agyában tárolt, s ha jegyzetet is, legfeljebb keze ügyébe

kerülő kis cédulákat használt. Azok pontos helyét aztán csak ő tudta íróasztala rétegei között. Ha módjában állott, mindig az eredeti dokumentumokat maga mellé véve a késő éjszaka csendjében fogalmazta meg cikkeit. Memóriájával hallgatóit, a hozzá forduló kutatókat gyakran elkápráztatta. De nagyobb lélegzetű munkák összeállításánál csak nem lehet elegendő az agyban tárolt adathalmaz. Ezzel is magyarázható, hogy míg tanítványai eljutottak a szintéziselig, az ő közel négyszáz közleményéből csak hat önálló kiadvány, három pedig oklevél és emlékirat-kiadás. Így is írásos hagyatékának olyan súlya van, hogy kortársai közül csak a Herepei Jánosé mérhető hozzá.

*

Kelemen Lajos életrajzát többen is megírták, lexikonokban olvasható.

A Marosvásárhelyt megszerzett érettségi bizonyítvánnyal Szádeczky Lajos biztatására 1896 őszén a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészeti karára iratkozik be és a történelem-földrajz szakcsoport tantárgyait hallgatja. Mindenekelőtt Szádeczky van hatással rá. Nemcsak tudományos előadásaisal, hanem atyai irányításával is. Így anyagi gondjain segítendő nevelői állást szerez neki: a baráti körébe tartozó dr. Gidófalvy István közjegyzőnél. Okirat-másolást bíz rá, bevonja a tudományos munkába. Mellette még a Teleki-levéltárat rendező Gergely Sámuel magántanárnak kerül a vonzaskörébe. Finály Henrik és Márki Sándor kurzusai nem maradtak emlékezetesek számára, Vajda Gyuláról, a művelődéstörténet professzoráról pedig nem sok elismeréssel anekdotázott. Magyar irodalomtörténetet Széchy Károlynál, latint Csengeri Jánosnál, földrajzot pedig Terner Adolfnál hallgatott. Az iskolateremtő Böhm Károly nehezen érthető filozófiai és logikai előadásai inkább elriasztották.

Máig és érthetetlen, hogy a kutatói, levéltárosi pályára készülő Kelemen Lajos tanulmányai végén miért nem jelentkezett a doktori fokozat megszerzésére. E helyett a tanári diplomához szükséges vizsgákat tette le: 1900-tól 1908-ig húzta-halasztotta azokat, míg a teljes jogú képesítés birtokába jutott. Bizonyára a szülői tanács, az állandó létbizonytalanság is ebbe az irányba terelte.

Közben álláshoz jutott: az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárábanapidíjasként alkalmazták. Véglegesítése egyre késett, arra sem mutatkozott kilátása, hogy levéltári munkát végezzen. Így eleget tett az Unitárius Kollégium meghívásának, s 1907-ben elfoglalta ennek történelem-földrajz tanszékét. Mellette 1909-től 1918-ig az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkári — javadalmazott — állását is betöltötte. Így keresete lehetővé tette, hogy 1910-ben megnősüljön. Feleségét alig tíz év múlva elvitte a rák, 1939-ben leányuk is meghalt. Úgyhogy Kelemen Lajos hosszú élete nagy részét magányosan töltötte. Tanítványai, tisztelői, meg szeretett macskáit enyhítették társtalanságát.

Még a világháborús összeomlást megelőző tavaszon Kelemen Lajost „tanári minőségben szolgálattételre” az Erdélyi Múzeum levéltárába rendelik be. Túl a negyvenedik életévén jut tehát az őt valóban megillető munkahelyhez. Mondhatnánk: az utolsó pillanatban. Máskülönben a középiskolai kisebbségi tanári sorsban kellett volna osztoznia, s csak mellékesen, szabadidejében élhetett volna a kutatásnak. Ettől fogva 60 éves koráig egyenesvonalú életútja. Igazi életterévé, otthonává, műhelyévé a levéltár válik. Reggeltől késő estig itt tartózkodik. 1935-ig a Szentegyház utcában Mikó Imre sógorával bérel közös lakást. Annak megnősülése miatt kénytelen elköltözni. A Monostor úti Jancsó-házban vesz ki két mellékhelyiségek nélküli udvari szobát. 1938-ban nyugdíjazzák, de továbbra is bejár a levéltárba. Ugyancsak ekkor a Magyar Tudományos Akadémia kültagjaul választja. A bécsi döntést követően ama három erdélyi kitűnőség között van, akiket a kormányzó Corvin-láncrel érdemesít: Balogh Arthur jogásszal és Reményik Sándor költővel

együtt veheti át a kitüntetést. További tizennyolcan Corvin-koszorút kapnak. Ekko-riban ajánlanak fel neki egyetemi tanári kinevezést egy létesítendő Erdély története tanszékre. A 63 éves tudós azonban tisztában van azzal, hogy ez inkább elégtétel, a kitüntetés gesztusa akar lenni. Korára és hiányos felkészültségére hivatkozva utasítja el az állást. Nem volt doktorátusa, magántanári habilitációja, külföldi tanulmányutak, tekintélyes monográfiák sem állottak mögötte. Nem ismert idegen nyelveket, bár latintudása tiszteletet ébresztett. Így az Erdélyi Nemzeti Múzeum főigazgatói székébe iktatták. Ez inkább tiszteletbeli pozíció volt, továbbra is levéltári munkájának élhetett. 1944 tavaszán életkorára való tekintettel végleg nyugdíjazták. A levéltárba 1960 decemberéig, amíg a betegség kórházba nem juttatta, bejárt. Kutatott és tájékoztatott. Kalauzolta az érdeklődőket. Alacsony nyugdíját néha okiratmással pótolta, meglehetősen rendszertelenül táplálkozott, egyre kopottabb ruhákban járt.

A tisztelet azonban állandóan körülvette. 1947-ben 70. születésnapjára az Erdélyi Múzeum folyóirat kötete vált Kelemen Lajos emlékkönyvvé. 1957-ben 80. születésnapján Munkaérdemrendet kapott, s tanítványai, tisztelői 700 lapos emlékkönyvet jelentettek meg tiszteletére. Ez különben a Bolyai Tudományegyetem leg- rangosabb kiadványa. A végén Szabó T. Attila és Magyarai András összeállításában az életrajzi adatok és a 406 tételes könyvszet olvasható. 85. születésnapján az akkor már súlyos beteg történést a Magyar Tudományos Akadémia ismét kültagjává választja. Halálakor, majd annak 10. évfordulóján újabb megemlékezések sorozata lát nyomdafestéket.

Felnő közben egy újabb nemzedék, mely csak legendákat hall Kelemen Lajosról, de szétszórta megjelent közleményeihez nem juthat hozzá. 1957-ben ugyan már maga a tudós közel 800 lapos válogatást készített írásából, de az akkor nem jelenhetett meg. A kötet gépiratát B. Nagy Margit veszi gondjába, s a cenzúra- viszonyok bizonyos enyhültével 1977-ben — a születési centenáriumra — átszerkesztve megjelenteti a *Művészettörténeti tanulmányok* első, 33 dolgozatot tartalmazó kötetét. A terjedelmes átfogó bevezető tanulmányt Szabó T. Attila jegyzi. A második kötet újabb 54 írással 1982-ben hagyja el a sajtót. Ennek elején B. Nagy Margit *A művészettörténész Kelemen Lajos* című értekezése áll. Az általa összeállított jegyzetanyag kiegészíti, szükség esetén helyesbíti, s az újabb kutatási eredmények megvilágításába helyezi a dolgozatok adatait. Így Kelemen Lajos újra hat, most már írott hagyatékán keresztül.

*

Kelemen Lajos életrajzának legkevésbé ismert szakasza az ifjúsága volt. Szabó T. Attila említett 1977-es bevezető tanulmányában megállapítja: „A családi házról, amelyben Kelemen Lajos született és az őt közvetlenül körülvevő kisvárosi világról, amelyben középiskolai tanulmányai befejeztéig élete folydogált, sőt szüleinek a nevelésben játszott szerepéről, testvéereihez való viszonyáról keveset tudunk. A férfikorban a múlt életének megelevenítésében oly pazarul beszédes történésznek a maga gyermek- és ifjúkoráról, családjá akkori életéről csak nagy néha elejtett néhány megjegyzése és egyetlen ránk maradt szűkszavú önéletrajzi vázlata tájékoztat”. A kötet végén ugyanő utal rá, hogy a marosvásárhelyi évekre vonatkozó kórháziágyon keletkezett — „bizonyára rendkívül érdekes és értékes” — jegyzetek elkallódtak, vagy ismeretlen helyen lappanganak.

Szerencsére ez utóbbi feltételezés bizonyult helyesnek. Az egyik tanítvány, Debreczeni László művészettörténész és grafikus vette magához a feljegyzéseket, s hagyatéka részeként 1986 szeptemberében bekövetkezett halála után a Kolozsvári Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárába kerültek.

A visszaemlékezéseket a Keresztény Magvető 1988-1989-es évfolyamaiban közöltük, úgyhogy a tudós gyermekkorának körülményei is ismertté válhattak. Két vonatkozásban azonban még így sem teljes a Kelemen Lajos-életrajz. Az egyik a származást illeti. Lehet, hogy a tudós genealógus kikutatta saját leszármazását, de — szerénységére jellemzően — soha sem közölte azt. Mi most Pálmay József családtörténeti munkájának (*Marostorda vármegye nemes családjai*. Marosvásárhely, 1904) adatait a visszaemlékezésekben található utalásokkal összevetve, Debreczeni László anyakönyvi kijegyzéseit és saját gyűjtésünket felhasználva elkészítettük a nagyernyei Kelemen család leszármazási tábláját, amit a következő oldalon közlünk.

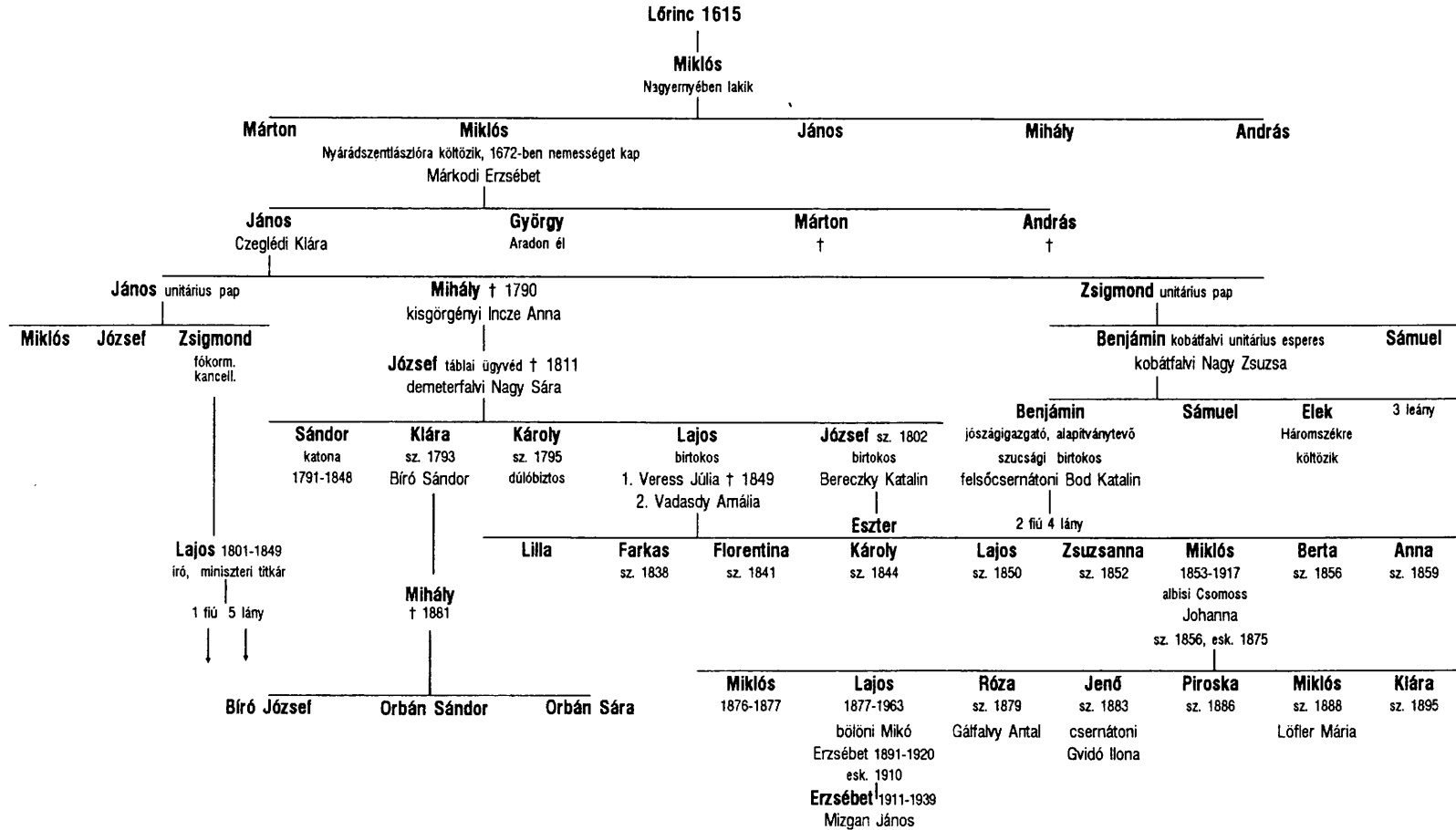
A másik vonatkozás az iskolás évek története. A visszaemlékezés nagyjából a III. gimnáziumig utal az eseményekre, de nem egyszer pontatlanul. A szerző maga is említi, hogy a nyomtatott értesítők felhasználásával pontosabb képet tudna adni diákéveiről. Ezért átnéztük a marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollégium Értesítőinek sorozatát 1885-1886-tól kezdve, sőt, az 1894-1895-ös kötetben megjelent Koncz József-féle 750 oldalas iskolatörténetet is. Ezek alapján, az adatokat az emlékezésekkel is összevetve rajzolunk képet Kelemen Lajos iskolás éveiről. A következő életszakaszt, az egyetemi tanulmányok idejét Csetri Elek dolgozta fel (*A diák Kelemen Lajos*. A Hét, 1982. május 7).

Kelemen Lajosnak közismerten nem volt valami jó véleménye a vásárhelyi kollégiumról. A négy-öt szedett-vedett épületben az egy Koncz Józsefet kivéve középszerű tanárok oktattak. Inkább különösegek ragadtak meg a későbbi tudós emlékezetében. Ez derül ki visszaemlékezéseiből is. Pedig a múltját 1557-ig visszavezető tanintézet az 1870-es évekig ritka rangos tanárokkal büszkélkedhetett. Itt csak a bölcsész Köteles Sámuel, Péterfi Károly és Mentovich Ferenc, a polihisztor Bolyai Farkas, a jogtudós Dósa Elek és a vértanú Török János nevét emeljük ki. Veresmarti Gáspár, Antal János, Bodola Sámuel pedig a püspöki székbe emelkedett. Mikor 1885 őszén Kelemen Lajos átlépte a kollégium küszöbét, ott éppen egy átmeneti világot talált. Az egykori hagyományos református iskolaszervezet felbomlóban volt, rendre adta át helyét az állam által előírt rendtartásnak. A teológiai végzettségű, külföldi tanulmányok után véglegesített professzorok helyét fokozatosan a kolozsvári és budapesti egyetem diplomásai foglalják el. A belső diákkörmozgást felülegelete is egyre inkább a tanárookra hárul.

Az elemistákat, alsós gimnazistákat többnyire minden pedagógiai előképzést nélkülöző papjelöltek, esetleg tanárjelöltek oktadják. A hatalmas osztálylétszámok pedig ezek munkáját is nagyon megnehezítik. Csak a IV-V. gimnáziumi osztálytól csökken 30 alá a létszám, s akkor kerülnek a fiatalok a „rendes tanárok” kezére.

A marosvásárhelyi kollégiumnak csak II-IV. elemi osztálya volt. Aki írni, olvasni, számolni tudott, azt ide felvették. Ezeknek az osztályoknak a felügyeletét a tanvezető tanár látta el, 1885-1888 között éppen Koncz József. Ő választotta ki az oktatókat is. 1885-ben Horváth Gáspár volt az intézet igazgatója, s a tanári kar két új rendes tanárral bővült: Lakatos Sámuel magyar tanár és Horváth József klasszikus-filológus foglalták el tanszékeiket. Persze, erről nem sok fogalma volt a 41 másodikosnak. Ők csak a tanítójukra figyeltek. Az értesítő erre az évre egyedül Kövendi Kálmán okleveles papjelöltet említi az osztály vezetőjéül. Nincs nyoma annak, hogy — mint Kelemen Lajos írja — az első félévben Tóth Lászlóé lett volna az osztály. Heti 26 órában vallást, magyart, számtant, földrajzot és állattant tanultak. A diákok között Kelemen a fiatalabbak közé tartozott. Tizennégyen születtek vele egy évben, 1877-ben, s csak hárman 1878-ban, a többi huszonnégy 1873 és 1876 között látta meg a napvilágot. Egyetlen unitárius osztálytársa, Biás István később szintén neves levéltáros genealógus, egyháztörténész lett. Különben az egész intézet össznépszerűsége 344 fő, ebből 135 az elemista. A tanári kar 25 személyes.

A nagyernyei Kelemen család

A III. elemiben már 46-ra növekszik a diáklétszám, s az értesítő külön utal rá, hogy az I. félévben Kövendi Kálmán, a II.-ban Jung Ferenc papjelölt tanította az osztályt. Tanév végén Kelemen Lajos könyvjutalmat nyert a Teleki-alapból. 1887-ben nyolc évi igazgatószkodás után Horváth Gáspár átadja a vezetőst Bedőházi Jánosnak, a IV. elemi osztály tanítója pedig Tóth László kontraszenior, papjelölt lesz. A Teleki-alap egyik könyvjutalma ismét a Kelemen Lajosé.

Az első gimnazista 52 kisdíakot egyetlen rendes vagy okleveles tanár sem tanítja. Ötön kapnak jeles, heten jó minősítést, az utóbbiak között van Kelemen Lajos is. Ez amolyan szűrő osztály lehetett, mert a II. gimnáziumba már csak 35-ön iratkoznak be. Itt is a jók közé kerül Kelemen, s a Röck Szilárd-féle alapítvány évi 80 forintos állami ösztöndíjával jutalmazták, ami igen nagy összegnek számított. A legtöbb jutalom 5-10 forint között mozgott.

A III. gimnáziumi osztályban tovább csökken a diáklétszám, már csak 31-en vannak, s két rendes tanár is foglalkozik velük, a IV.-ben pedig négy rendes tanárunk van. Mindkét osztályban a jók közé sorolják a későbbi történeoszt. V. osztálytól a tanári kar törzsgárdája veszi kezébe a diákokat. Érezhetően nőnek az igények. Csak 2 jeles és 3 jó minősítést adnak az osztályban. Nincs közöttük Kelemen Lajos, s ennek a tanévnek a végén el is veszti a Röck Szilárd-féle ösztöndíjat.

1893-ban, mikor a VI. osztályba lép tanítványunk, igazgató- és főgondnok-cserével kezdődik a tanév. Bedőházi Jánostól Horváth József veszi át a vezetést. Az értesítőt is korszerűsítik: feltünteti a diákok tantárgyankénti jegyeit. Kelemen Lajos 25 fős osztálya nem dicsekedhetik jó eredményekkel: kilencen kapnak elégtelen minősítést, köztük Kelemen Lajos is. Matematikából és görögből bukik, latinból elégséges. Csak történelemből, vallásból és tornából kap jeles osztályzatot. Ez az év volt diákkorának mélypontja.

A VII-VIII. osztályban fokozatosan javul tanulmányi helyzete. Általános minősítése elégséges, majd jó. A matematikával, fizikával, göröggel sehogyan sem tud megbarátkozni, ugyanakkor történelemből, magyarból végig jeles, latinból is rendre felemelkedik a jeles szintre. Az értesítőkből kiviláglik, hogy tanárai nem a jó tanulót becsülték Kelemen Lajosban, hanem a pályázatok szorgalmas kidolgozóját, az önképzőkör lelkes tagját. A tanári kar évről évre néhány tárgyból pályázatot írt ki, melyre jelíges dolgozatokat lehetett beadni. VII.-ben *Bethlen Gábor fejedelemségéről* szól a pályatétel címe. „A történelem a múltat világító sugár” jelígejű dolgozatával Kelemen a harmadik helyre kerül, a két VIII.-os után. Még van néhány tévedése. VIII.-ban a *Miért nem ment Szabó Elek Kádár Zsuzsi lakodalmára* szép-prózai pályakérdést „Népiesség — székelység” jelígevel „elég elmésséggel és humorral” dolgozza ki. Egy másik *Kritikai észrevételek* című dolgozatáról ezt a vélekedést olvassuk: „szerzője gondolkodó és önerején kombinálni törekvő, komoly történelmi tanulmányokat tett, önálló olvasás alapján ítél és okoskodik, stílusa gyakorlott, világos, szabatos.”

A múlt század második felében mindegyik kollégium életében jelentős szerepet játszott az önképző kör. A tehetségesebb diákok itt bontogatták szárnyaikat. A felolvasott legjobb verseket, elbeszéléseket, dolgozatokat gyakran kézírásos gyűjteményekbe, diáklapokba másolták. Néha nyomtatott válogatást is adtak ki. A vásárhelyi kollégium önképzőkörét 1856-ban Mentovich Ferenc tanár alapította, s halálát követően ez fel is vette a nevét. Tagjai főleg a VIII., VII. és részben VI. gimnazisták voltak. Kelemen Lajos idejében az elnöki tisztséget Lakatos Sámuel magyartanár töltötte be, az alelnökök is tanárok voltak (Csiki Lajos, Trozner Lajos), csak a főjegyzői és aljegyzői tisztségek jutottak a diákoknak. 1894-1895-ben Kelemen Lajos az egyik aljegyző volt. A kör *Egy székel népszokás* című pályakérdésére a határkerülést írta le — dicséretben részesült.

1895-1896-ban hiányzik az értesítőből a szokásos önképzőköri fejezet, s csak Horváth József igazgatói záróbeszédéből tudjuk meg, hogy Kelemen Lajos töltötte

be a főjegyzői tisztséget. S bár tartottak 18 köri gyűlést, köztük két nyilvános ünnepélyt (Március 15-én és Kossuth Lajos halálának évfordulóján), a tanári kar elégedetlen a diákok tevékenységével. Horváth szavai az egész osztályt minősítik: „Önmunkásság tekintetében ez év feltűnően eredménytelen volt. Az önmunkásság foka évenként a legnagyobb részt attól függ, hogy a gimnáziumot végző VIII. osztály tagjai között hány képesebb és képzetebb, szélesebb látókörű, a kiszabott tananyag megtanulása mellett önmunkásságra is alkalmas és hajlandó tanuló van. A véletlen játéka, s csak ritkán szokott előfordulni, hogy abba az osztályba, mely az idén a VIII. volt, kezdve az I. osztályon, s fel a gimnázium lépcsőin mind olyan tanulók kerültek össze, kik csak szerény tehetséggel voltak megáldva, s így tőlük meg kellett elégednünk annyival, hogy a kiszabott dolgot elvégezzék. Alig egy-kettő volt, kitől méltán várhattunk volna olyan önmunkásságot is, de ezek, mint szegény fiúk, önfenntartásuk végett annyi kötelességet vállaltak magukra, hogy pályamunka készítésére idejük nem maradhatott” (117. l).

A VII. és VIII. osztályban is Kelemen a magyar irodalomban és a történelemben jeleskedőknek járó Szabó Sámuel alapból kap díjat. VIII.-ban a Dálnoki Teleki Mihály alap és a 25 éves találkozó alap díját is megkapja. Ez utóbbi annak járt, aki a március 15-i ünnepi beszédet tartotta. Az 1896-ban végző VIII. osztálynak már csak 22 diákja volt, közöttük az egyetlen unitárius Kelemen Lajos. Ez különben a millennium éve: június 10-én a kollégiumban tartanak ünnepségeket, július 1-5. között pedig 94 tanár és diák (köztük Kelemen Lajos) tesz csoportos látogatást a budapesti millenniumi kiállításon.

Mielőtt a tanulmányokat lezáró érettségiről szót ejtenénk, a nyolc gimnáziumi osztály tanári kara felett érdemes szemlét tartanunk. Hisz ők azok, akik megszabták az intézet rangját. Kelemen Lajos diáksága idején 18-20-an oktattak a kollégiumban, de közülük csak vagy nyolcan voltak rendes tanárok, a többiek helyettesek (többnyire pap- és tanárjelöltek), óraadók. A rendes tanárok közül is csak a fiatalabbaknak volt oklevelük, a többiek még a régi rendszer szerint szerezték képesítésüket, őket „elismert tanár”-ként említették. A múlt században még nem alkalmazták a kontinuitás elvét kollégiumaink. Egyáltalán nem törekedtek arra, hogy ugyanazon tanár vigye végig az osztályt valamely tárgyból. Sőt, az osztályfőnököket is állandóan cserélték. Kelemen Lajosnak nyolc év alatt nyolc főnöke volt.

Első gimnazista korának négy tanárát jellemzi Kelemen visszaemlékezéseiben. Közülük Kiss Tamás (1862-1936) osztályfőnök, matematika- és földrajztanáráról lesújtó a véleménye. Az akkor még helyettes tanárjelölt 1890-től Budapesten, Kisújszálláson, Máramaroszigeten is éveket tölt, míg 1902-ben visszakerülhet rendes tanári státusba Marosvásárhelyre. 1929-ben nyugdíjazták, s az iskola oszlopos tagjaként búcsúztatja az 1935-1936-os értesítő. A szintén kedvezőtlenül megítélt Csiki Lajos (1863-1918) már szerencsésebb volt: 1892-ben a kollégium rendes görög-latin tanára lehetett. Az I. és IV. gimnáziumi latin órák, negyedikes osztályfőnökség után VI-VIII.-ban ő lett Kelemen görögtanára, számos nehéz órát okozhatott a bukás szélén álló tanítványának. Halmágyi Antal az első három osztályban tanította mértani rajzra és szépíráásra a kisdiaákat, II.-ban osztályfőnöke is volt. Róla bizonyos elismerés hangján szól az emlékirat. Pályája Nagyenyeden teljesedett ki. A legpozitívabb minősítést Darkó Béla (1861-1935?) magyartanár kapta. Még mint tanárjelölt négy évig oktatta tárgyára, s egy évig történelemre is Kelemen. Az 1890-es évek közepétől három évtizeden át az újpesti polgári fiúiskola tanára volt, 1909-ben magyar helyesírási tankönyvet is megjelentetett.

Második gimnazista korától csak Páll Károly (1848-1917) nevét idézi fel az emlékiró. Főleg földrajztanárként értékeli, s elismeri, hogy mint gyenge matematikus félt tőle. Ő még a régi rendszer szerint Vásárhelyen jogot, Nagyenyeden teológiát, s Utrechtben, Lipcsében, Zürichben matematikát, csillagászatot hallgatott. Természettudományi cikkei, humoros írásai jelentek meg. A tanári kar egyik legte-

kintélyesebb tagja volt. Hat évig tanította Kelemen, VIII.-ban ő az osztályfőnöke. A harmadik gimnáziumi osztály Göldner Nándor (1826-1897) némettanár személyét teszi emlékezetessé. Ő is még jogi kurust végzett, s tanári vizsga nélkül miniszteri engedéllyel lett rendes tanár 1888-ban. De nyelvmesterként már 1857-től oktatót a kollégiumban. Gyakorlati német nyelvtana 1859-1860-ban s 1884-ben jelent meg Marosvásárhelyen. Göldner csak két évig volt Kelemen tanára, neki is köszönhette, hogy nem tanult meg soha németül.

Az első négy gimnáziumi osztályból a felsoroltakon kívül említhette volna még Lakatos Sámuel latintanárát (1843-1915), aki bár a jog és teológia felől közéletette meg a pályát, az 1880-as évek elején Kolozsvárt oklevelet is szerzett, több tanulmányt közölt. VIII.-ban ismét találkozott: magyar irodalomra és bölcsesetre oktatta az osztályt. A negyedikben került Bedőházi János (1853-1915) igazgató keze alá. A budapesti mű- és kolozsvári tudományegyetemen képzett fizika-kémia-matematika szakos tanár és anakreoni dalok tolmácsolásával, két kötet versével (1895, 1914) az irodalomban is nevet vívott ki. Szerkesztette a Marosvásárhely című hetilapot (1892-1893), tanulmányt írt a két Bolyairól (1898), beszédet mondott a Kossuth szobor leleplezésekor (1899). 1901-ben Marosvásárhely országgyűlési képviselőjének is megválasztották. Ő képviselhette a tanári karban a modernebb, világias szellemet. A negyedikben ásványtant, hetedikben matematikát és fizikát, a nyolcadikban csak fizikát tanult tőle Kelemen, VII.-ben az osztályfőnöke is volt.

Benyomásunk szerint három tanár járult hozzá Kelemen Lajos pályaválasztásához. Ezek Koncz József (1829-1906), Horváth Gáspár (1829-1895) és Bihari Sándor (1823-1903). Mindhárman a tanári kar legidősebb, régi vágású tagjai voltak. Teológiát végeztek, s német egyetemeken egészítették ki ismereteiket. S még volt egy közös vonásuk: mindhárman aktívan részt vettek az 1848-1849-es szabadságharcban. Koncz a XI. zászlóaljban volt honvéd, Horváth a XII. zászlóaljnál önkéntesként 1849. július 23-án az oroszoktól sebesült meg, Bihari pedig Bem seregében a segesvári, medgyesi, szebeni és feketehalmi csatákban tüntette ki magát, Brassó védőjeként megsebesült, fogságba esett. Horváth a Makk-féle összeesküvésben is gyanúsított volt, s 1852-1857 között börtönben szenvedett. Ezek a tanárok bizonyosan beszéltek óráikon fiatal koruk nagy perceiről, s olyan szellemben neveltek, amely hű volt a 48-as eszmékhez. Ehhez még hozzászámíthatjuk Kelemen Lajos 48-as honvéd anyai nagyapjának, Csomoss Miklósnak a hatását, s azt, hogy az édesapja is ezt a szellemet élte: *A nép zászlója* című Kossuth-párti hetilapot járatta. Mindezek jelentős mértékben a múlt fele irányíthaták ifjú érdeklődését.

A három professzor közül kétségtelenül Koncz József volt a legnagyobb tudós, sőt, e korszaknak ő az egyetlen kiemelkedő vásárhelyi tanáregyénisége. Kelemen Lajost az V. gimnáziumtól kezdve heti 5-6 órában latinra tanította. De nem ezért szerette őt és emlegette Koncz bácsinak, hanem mert a nagykönyvtár vezetőjeként maga mellé vette segédül. Így olvashatott, kézbe vehetett ritka kiadványokat, s a tanára a kutatómunkába is bevezette. Koncz főműve a kollégium története, de számos adat- és dokumentumközlését a szakirodalom is számon tartja. Bihari Sándor a IV. gimnáziumtól az érettségiig volt Kelemen történelemtanára. A kollégiumot 17 évig igazgatta. Társadalmi-politikai cikkeket írt, s városa közéletében is részt vett. A kötelességteljesítés prototípusaként búcsúztatták. Lakatos Sámuel így értékelte módszerét: „Előtte a történetnek minden része érdekes volt. Ebből következtet, hogy a jelentősebb, fontosabb események az ő előadásában nem igen emelkedtek ki a többiek felett” (1907-1908-as értesítő 3-24. l.). Mintha ezt a szellemet is örökölte volna, hosszabb-rövidebb ideig vásárhelyi lapok szerkesztője, s évtizedeken át a Teleki Téka felügyelője. Ötödiktől volt a Kelemenék magyartanára, nyolcadikoként részt vehettek a temetésén is.

E tanári kartól nyert felkészítés után 1896. május 15-19-én tette le Kelemen Lajos 18 társával együtt az érettségét is. A bizottság elnöke a kollégium főgondnoka, a frissen e tisztségbe iktatott Dósa Elek volt, a Maros-Torda vármegye alispánja. A kiküldött miniszteri biztos pedig Szádeczky Lajos történészprofesszor, aki ezúttal biztatja a maturandust, hogy jelentkezzék az egyetemre bölcsészhallgatónak. Történelemből Bihari Sándor, latinból Koncz József, németből Bedőházi János, magyarból Lakatos Sámuel, görögből Csiki Lajos, matematikából Páll Károly tanárok vizsgáztatták. A tíz „jól érett” közé sorolták. Az értesítő szerint jogra készült. Tudjuk, hogy ez apja kívánsága lett volna. Szerencsére egyéni hajlamának megfelelő szakot választott.

Muszka Ibolya Éva

A MAGYAR NYELVŰ UNITÁRIUS SAJTÓ 1861-TŐL 1947-IG

A magyar nyelvű unitárius sajtó történetének feltárásakor 1861-et, a Keresztény Magvető indulási évét vettem kiindulópontnak. A hatvanas évek elején Erdélynek mindössze négy magyar nyelvű lapja volt: a Kolozsvári Közlöny, a Korunk, és a Keresztény Magvető Kolozsvárt, valamint a Székely Néplap Marosvásárhelyen.¹ Az unitárius Keresztény Magvető a harmadik volt a megjelenések sorrendjében. A lapok történetének feltárását az 1947-ben megjelent Unitárius Szórvánnyal zárom.

A magyar sajtó története II.1. kötetében az 1860-as évek sajtóját konzervatív, liberális, határozati párti, balközépi, irodalmi, szórakoztató és művelődési sajtóra osztja fel. A művelődési sajtó csoportjába helyezi el a szakmai periodikákat, és ide sorolja a felekezeti színezetű egyházi és iskolai témával foglalkozó lapokat.² Lakatos Éva bibliográfiájában az irodalmi folyóiratok között szerepelteti pl. a Keresztény Magvetőt.³ Kemény György a vallásos, egyházi, hittudományi, hitbuzgalmi egyházszerkezeti lapok csoportjában tünteti fel az általam kutatott unitárius folyóiratokat.⁴ Az Ungváry Rudolf által 1990-ben összeállított Osztaurusz, a Nemzeti Periodika Adatbázis tezaurusza szintén külön szerepelteti a vallási periodikákat. A Kemény György- és Ungváry Rudolf-féle felosztással egyetértve határoztam el az unitárius sajtót vallási, egyházi, egyházszerkezeti alapon a más tárgyú és más műfajú magyar nyelvű lapoktól. „A sajtó minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője. A sajtó történetének része... egy-egy nemzet irodalomtörténetének...”⁵ A legtöbb egyháznak közösségformáló szerepe és irodalomalkító ereje van, s ezeket a sajtó által is gyakorolja.

A magyar unitarizmus központja Erdély, azon belül Kolozsvár lett. Itt merült fel először unitárius folyóirat indításának igénye. Az első unitárius lapot 1861-ben alapította Kriza János püspök. Az unitárius szellemi pezsgés ideje ez, Kriza János és Brassai Sámuel személyiségéhez és munkásságához kapcsolhatóan. Az 1885-ben alapított Dávid Ferenc egyesület⁶ alapszabályában kitűzött céljait messzemenően elérte: Az unitárius kereszténységért missziói, népművelési és általános kulturális tevékenységet fejtett ki, folyóiratokat (pl.: Unitárius Közlöny 1888-1948, Kévekötes 1930-1936) és sorozatokat adott ki. A századforduló után már nemcsak Kolozsvárt jelent meg unitárius lap, hanem Székelykeresztúron és Székelyudvarhelyen is. A trianoni békeszerződést követően megalakult 1921-ben az Unitárius Irodalmi Társaság,⁷ amely folytatta a megkezdett, ám az I. világháború által megszakított unitárius irodalmi hagyományokat. A 20-as évektől tovább bővült az unitárius